

УДК 340.13:342.5-053.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.11>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВІД ВІЙНИ

Наливайко Л.Р.,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
сектору теоретико-методологічних проблем
організації державної влади
відділу проблем теорії держави і права
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0002-7696-4223*

Наливайко Л.Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни.

У статті акцентовано, що захист прав та інтересів дітей є найважливішим завданням будь-якої демократичної держави. Проаналізовано систему стандартів, що утворюють нормативно-правову базу із захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Міжнародне право у сфері дотримання прав людини та міжнародне гуманітарне право регулюють права дітей та їхній захист, а також відповідні зобов'язання держав і недержавних інституцій у цій сфері. Загально-визнаний механізм захисту прав дітей залишається майже незмінним, але в умовах воєнного стану виникають нові обставини, за яких права дітей можуть бути порушені, особливо це стосується права на захист від насильства та жорстокого поводження. Основними порушеннями прав дітей є: вербування дітей, використання забороненої зброї для ведення війни, перешкоджання у наданні гуманітарної допомоги, позбавлення громадянства, незаконна депортація дітей, вбивства та каліцтва, пошкодження закладів охорони здоров'я, навчальних закладів, що призводить до неможливості реалізації прав останніх. У статті характеризуються особливості правового регулювання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів. Законодавство України не містить єдиного підходу щодо захисту дітей під час порушення окремих видів прав і свобод. Крім того, частина наявних гарантій не мають практичного застосування через відсутність механізму їх реалізації або невідповідність реаліям сьогодення. Міжнародна спільнота разом з Україною впровадили механізм захисту та відновлення прав українських дітей, тому порушені права дітей під час повномасштабного вторгнення мають бути захищені та відновлені за допомогою як національних, так і міжнародних інституцій. Важливу роль в цьому контексті має створена в

Україні платформа «Діти війни». Це єдина державна платформа, на якій зібрана інформація про дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій.

Ключові слова: діти, правовий статус дитини, воєнний стан, міжнародне гуманітарне право, захист прав дитини, фізичне насильство, психологічне насильство, збройний конфлікт.

Nalivayko L.R. Legal status of a child affected by war.

The article emphasizes that protecting the rights and interests of children is the most important task of any democratic state. International human rights law and international humanitarian law regulate the rights of children and their protection, as well as the respective obligations of states and non-state institutions in this area. The universally recognized mechanism for the protection of children's rights remains almost unchanged, but in the conditions of martial law, new circumstances arise in which children's rights may be violated, especially the right to protection from violence and ill-treatment. The main violations of children's rights are: recruitment of children, use of prohibited weapons to wage war, obstruction in the provision of humanitarian aid, deprivation of citizenship, illegal deportation of children, murder and mutilation, damage to health care facilities, educational institutions, which leads to the impossibility of realizing the rights of the latter. The article describes the peculiarities of the legal regulation of the status of a child who suffered as a result of hostilities and armed conflicts. The legislation of Ukraine does not contain a uniform approach to the protection of children during the violation of certain types of rights and freedoms. In addition, some of the existing guarantees have no practical application due to the lack of a mechanism for their implementation or inconsistency with the realities of today. The

international community, together with Ukraine, implemented a mechanism to protect and restore the rights of Ukrainian children. The violated rights of children during a full-scale invasion must be protected and restored through both national and international institutions. In this context, the Children of War platform created in Ukraine plays an important role. This is the only platform that collects information about children affected by war.

Key words: children, legal status of a child, martial law, international humanitarian law, protection of children's rights, physical violence, psychological violence, armed conflict.

Постановка проблеми. Попри існування системи міжнародних та національних нормативно-правових актів, що діють в умовах воєнного стану, права мільйонів дітей у всьому світі постійно порушуються. Держави зобов'язані змінити цю ситуацію через дієву систему стандартів, що утворюють нормативно-правову базу із захисту дітей в умовах воєнного стану та активні дії в цьому напрямі. Після завершення Другої світової війни повномасштабне вторгнення РФ є найбільшим збройним конфліктом у Європі за кількістю вчинених порушень норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини.

Від початку війни майже кожного дня стає відомо про чергові випадки поранення, контузії або каліцтва дітей через повномасштабне вторгнення РФ в Україну.

Важливим є той факт, що збройні конфлікти спричиняють непропорційний вплив на представників різних вікових груп: бойові дії та окупація супроводжуються порушенням прав та свобод дитини, серед яких право на життя, на безпеку в умовах бойових дій та війни, на освіту, на здоров'я та розвиток особистості, право бути із сім'єю, а також право на турботу і захист з боку держави [1].

Статтю 38 Конвенції про права дитини, передбачено, що «Держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними». Однак воєнні дії російської федерації призводять до систематичного порушення прав дітей, таких як: викрадення, незаконне позбавлення волі, утримання в заручниках, катування, цинічне використання дітей для отримання військової переваги [2]. Як наслідок, діти отримують каліцтва, стають жертвами сексуального насильства, змушені залишати домівки, втікаючи від жахів війни в інші регіони України або за кордон [3]. Крім того, Резолюціями Ради Безпеки ООН 1261 (1999), 1882 (2009), 1998 (2011) та 2225 (2015) на міжнародному рівні було визначено **шість серйозних**

порушень проти дітей у рамках збройного конфлікту: вбивства та каліцтва; вербування дітей до збройних сил й використання у бойових діях; зґвалтування та інші форми сексуального насильства; викрадення; напади на освітні та медичні установи; відмова у доступі до гуманітарної допомоги [4]. Також, згідно з Кримінальним кодексом України та Римським статутом МКС ці діяння мають ознаки відразу кількох міжнародних злочинів [5].

Тимчасова окупація частин територій Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, активізувала реалізацію заходів насильницької інтеграції цих територій України до РФ, стала причиною намагань Росії застосувати так званий «кримський сценарій» шляхом заборони використання української мови та знищення навчальних видань українською мовою, переслідування за навчання за українською програмою дистанційно, через прискорене запровадження навчання російською мовою та з російським ідеологічним впливом шляхом використання незаконних депортації та примусового переміщення, впровадження різноманітних позашкільних заходів, примусового передавання у російські родини на перевиховання, мілітаризацію дітей – щоб викоринити українську національну та культурну ідентичність.

Отже, у зв'язку зі збройною агресією РФ тисячі українських дітей зазнали як фізичних, так і психологічних страждань. Згідно чинного законодавства, вони всі вони мають право отримати статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Можемо констатувати, що ще до початку повномасштабного вторгнення Україною було багато зроблено у сфері нормативно-правового забезпечення прав дитини – від належної імплементації в національне законодавство міжнародних норм до удосконалення процедури їх застосування на практиці.

Метою дослідження є аналіз міжнародних та національних нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей в умовах воєнного стану, визначення проблем, що виникають у зв'язку із необхідністю однакового застосування норм права, що регулюють питання надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів і систему стандартів, що утворюють нормативно-правову базу із захисту дітей в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблем правового статусу дітей в умовах воєнного стану займалися такі українські вчені: М. Антонович, М. Гнатовський, Н. Крестовська, О. Марцеляк, А. Мацко, О. Мердова, Н. Оніщенко, В. Репецький, Л. Тарасенко, Ю. Шемшученко та інші. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні є одним з найактуальніших напрямів наукових досліджень. В

умовах збройного конфлікту діти зазнають чи не найбільш негативного впливу у всіх сферах життя. Станом на сьогодні проблеми реалізації та механізмів захисту прав дитини під час війни в Україні потребують подальших обґрунтованих наукових висновків та законодавчих змін.

Виклад основного матеріалу. Право на захист від насильства та право на гідне ставлення визначено статтею 19 Конвенції ООН про права дитини, статтями 28, 52 Конституції України, статтею 10 Закону України «Про охорону дитинства» та статтею 53 Закону України «Про освіту» [6; 7; 8; 9].

Основними міжнародно-правовими актами, що є основою для захисту дітей у ситуаціях збройного конфлікту є наступні: Конвенція ООН про права дитини (1989); Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі; дітей у збройних конфліктах (2000, ратифікований Україною у 2004 році); Женевські конвенції про захист жертв війни (1949); Додаткові протоколи до Женевських конвенцій (1977); Конвенція міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (1999); Римський статут Міжнародного кримінального суду (2002) та низка Резолюцій Ради Безпеки ООН; Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, 2006 р. тощо [10].

Під час війни можуть бути порушені всі права дитини, закріплені Конвенцією ООН про права дитини, зокрема: право на життя та охорону здоров'я; право на достатній життєвий рівень; право на виховання в сім'ї; право на захист від усіх форм насильства; право на освіту; право на відпочинок і дозвілля. При проведенні моніторингу дотримання права дітей на захист від насильства та жорстокого поводження під час воєнного стану необхідно розуміти та враховувати виклики, що спричинені війною [11]. Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітницьких заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації тощо [11]. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує його гідність поводженню чи покаранню. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Діти мають право на захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувачам освіти [12].

Зарубіжний досвід в цьому плані свідчить, що для кращого розуміння того, як військові дії і внутрішнє переміщення впливає на дітей та їхні родини, необхідно збирати кращі, актуальні та доступні дані та докази, дезагреговані за віком, статтю, інвалідністю, статусом переміщеного населення та географічним місцем проживання (міське, приміське, сільське) як на місцевому, так і на національному рівнях [11].

Національне законодавство будь-якої держави є важливою частиною правової системи, що має захистити дітей в зонах воєнного конфлікту.

Законом України «Про охорону дитинства» передбачено, що держава вживає всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів [8].

«Діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» та «діти війни» – дві різні юридичні категорії. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, – це дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні [8].

Також, відповідно до ст. 1 Закону України «Про соціальний захист дітей війни», дитина війни – особа, яка є громадянином України та якій на час закінчення (2 вересня 1945 року) Другої світової війни було менш як 18 років [13]. Право на отримання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, має дитина, а також особа, яка на час воєнних дій, збройних конфліктів, збройної агресії російської федерації не досягла 18 років (повноліття), і в результаті: отримала поранення, контузію, каліцтво; зазнала фізичного, сексуального насильства; була викрадена або незаконно вивезена за межі України; залучалася до участі у діях воєнізованих чи збройних формувань; незаконно утримувалася, у тому числі в полоні; зазнала психологічного насильства. Як передбачено п. 10 Порядку – Рішення про надання або відмову в наданні статусу приймається органом опіки та піклування. Рішення про відмову в наданні статусу може бути оскаржене в суді [14]. В контексті вищезазначеного, важливим є забезпечення ефективного процесу правозастосування.

У зв'язку з необхідністю однакового застосування норм права, що регулюють питання надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів листом

Мінсоцполітики від 04.08.2018 р. № 15201/0/2-18/37 «Про методичні рекомендації щодо соціального захисту дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» доведено до органів опіки та піклування відповідні рекомендації. Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини також прийняті «Методичні рекомендації щодо проведення моніторингу додержання прав дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», відповідно до яких визначено, що статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, надається органом опіки та піклування, у тому числі за місцем реєстрації проживання/перебування дитини як внутрішньо переміщеної особи, або за місцем проживання/перебування дитини в населеному пункті, на території якого здійснювалася антитерористична операція і заходи із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі й стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях, або за місцем виявлення такої дитини місцевими органами виконавчої влади та/або органами місцевого самоврядування [12]. Також, враховуючи, що переважна кількість дітей, яких торкнувся збройний конфлікт, отримують відповідний статус внаслідок наявності психологічного насильства, слід звернути увагу саме на наявність/ відсутність у дитини наслідків такого насильства (проявів поведінкових, психосоматичних та інших розладів). Кожна дитина, яка має ознаки СЖО, в тому числі внаслідок психологічного насильства, повинна бути поставлена на відповідний облік ССД та отримувати від фахівців ЦСС комплекс необхідних соціальних, психологічних та інших послуг [15].

В контексті вищезазначеного важливо зауважити, що Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України разом з Національним інформаційним бюро, Офісом Генерального прокурора, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Національною поліцією України, Офісом Президента в особі радниці-уповноваженої з прав дитини і дитячої реабілітації було створено платформу «Діти війни». Це єдина загальнодержавна платформа, на якій зібрана інформація про дітей, які постраждали внаслідок війни (загиблі, поранені, зниклі безвісти, депортовані), а також інформація про випадки, коли дітей вдалося розшукати і повернути [16].

Висновки. Захист прав дітей під час збройного конфлікту є важливою частиною порядку денного діяльності міжнародної співтовариства. Діти, в період воєнного стану, мають бути захищені нормами міжнародного гуманітарного права як частина цивільного населення, але враховуючи їх підвищену вразливість, а також потреби, пов'язані з особливостями дитячого

розвитку, діти повинні мати особливий посилений захист. Станом на сьогодні окремі гарантії, регламентовані міжнародно-правовими документами, вже стали частиною звичаєвого права.

Важливим є той факт, що хоча міжнародним та національним законодавством і передбачено механізми захисту прав дітей під час воєнного стану, але у випадку, якщо одна зі сторін не виконує зобов'язання, то механізм їх реалізації на практиці значно ускладнюється чи стає неможливим.

Сьогодні актуальним є запровадження в Україні єдиного підходу в забезпеченні прав дитини, яка отримала поранення, контузію, каліцтво, незалежно від отримання інвалідності, запровадження для таких дітей одноразової грошової допомоги; надання розширеного переліку необхідних їм медичних послуг та лікарських засобів. Це міжнародні злочини проти українських дітей, що не мають строків давності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Children affected by armed conflict and violence (15 July 2022). URL: <https://www.ohchr.org/en/speeches/2022/07/children-affected-armed-conflict-and-violence>.
2. Які соціальні та медичні гарантії мають діти, що постраждали внаслідок воєнних дій? URL: <https://r2p.org.ua/page/yaki-soczialni-ta-medychni-garantiyi-mayut-dity-shho-postrazhdaly-vnaslidok-voennyh-dij/>
3. Лубінець Д. Порушення прав українських дітей на тимчасово окупованих територіях України та у Росії: депортація, милітаризація, індоктринація. *Спеціальна доповідь «Нерозквітлі»*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/vstup>.
4. Лубінець Д. Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. *Спеціальна доповідь «Нерозквітлі»*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad>.
5. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
6. Конвенція ООН про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
7. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
8. Про охорону дитинства: Закон України від 14.07.2023 р. № 3265-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14>.

9. Про освіту: Закон України від 04.06.2024 р. № 3760-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1060-12>.
10. Збірка матеріалів щодо захисту прав дітей. URL: <https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/zbirka-materialiv-shhodo-zahystu-prav-ditej.pdf>.
11. Саммон Е., Бороздіна К. Методичні рекомендації щодо проведення моніторингу дотримання права дітей на захист від насильства та жорстокого поводження в умовах воєнного стану. *Рада Європи*. Київ, 2023. URL: <https://rm.coe.int/methodological-recommendations-on-monitoring-b5-final-2764-1709-0824-6/1680ac5cb5>.
12. Методичні рекомендації щодо проведення моніторингу додержання прав дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/prava-dytyny-so-postrazhdala-vid-voyen.pdf>.
13. Про соціальний захист дітей війни: Закон України від 19.12.2017 р. № 2249-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2195-15>.
14. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 р. № 268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text>.
15. Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%9F%D0%BE%D1%80%>
16. Офіційний портал пошуку дітей «Діти війни». URL: <https://childrenofwar.gov.ua/about-us/>.